

Andalgások egy utcánév körül

„...hej, van számos utca...”

Zerkovitz híres operettjében, a *Csókos asszonyban* azt éneklik: „Van a Bajza utca sarkán egy kis palota...” Szemem előtt a MŰOSZ (rég) székháza jelenik meg, ahová a hetvenes években nem jutottam be, de sokszor elmentem mellette: nem messze volt az az óvoda, ahová a fiamat kísérgettem.

Valójában több „kis palota” van a Bajza utcában. Az említett (a mellette állóval együtt) ma a Magyar Művészeti Akadémia székháza. Paloták? Inkább villák: ezt például építetójéről a Schanzer-villának nevezték. A *Hitel* olvasói biztosan tudják, hogy az utca végén található az Írószövetség székháza. A város központjával összekötő (belső részén a város legdrágább üzleteivel hivatkozó) Andrassy út másik sarkán sokáig a szovjet nagykövetség terpeszkedett: Vajon itt volt a magyar hódoltság tényleges központja? Vagy innen csak a moszkvai parancsokat továbbították? Az orosz diplomaták ma is ebben és a szemben levő épületben dolgoznak. Egy kis séta, és az Epreskertben vagyunk, ahol Stróbl Alajos késői – és leendő – utódai dolgoznak. Ez a palota (vagy villa?) hivatalosan a Képzőművészeti Egyetem részlege, de számtalan anekdotában „titkos helyként” emlegetik. Nem messze innen áll a meglehetősen lepusztult Feszty-villa, ahol néhány évig Jókai is lakott, és ahol a Petőfi Múzeumot eredetileg létrehozták. Valaha ez a jellegzetes épület is az Epreskertnek nevezett területen épült, ahová a várostervezők művész negyedét álmodtak, amiből azonban csak ez a – kortársi sajtóban „velencei palotaként” emlegetett – nevezetesség valósult meg. Itt rendezte be Feszty Árpád közönségvonzóan látványos műtermét, egy emelettel följebb meg Jókai még híresebb dolgozószobája nyerte el kiváltságos látogatói csodálatát. A nagy múgonddal berendezett termekben fogadta magas társadalmi, közéleti és művészi rangú vendégeit a Jókai-Feszty-szalón.¹ Lehet,

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professor emeritus. Kölcsy, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója. *Vérmező – A gillotiné évei Magyarországon* (Bp., 2016) című könyve középpontjában Kazinczy Ferenc áll.

1 Részletesen lásd Császtvay Tünde: *Erő Tér Erő – Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*. Budapest, 2017, Ráció Kiadó.

hogyan az utca azért kapta nevét, mert közjük tartozott Beniczkyné Bajza Lenke, a neves „populáris” – vagy „bestseller” – író. Ő aztán végleg nem jut már eszünkbe, ha irodalomról beszélünk. Ámbár egy időben neve a lekicsinylést jelentette: olyan regényeket, amelyek nem ütnek meg a „magas” művészet szintjét.

Genius loci? A rómaiak és latin kultúrán nevelkedett régi nemzedék hitt a „hely szellemében”. Maradt-e abból valami megváltozott világunkban? Járnak ide írók, művészek, de képzeletükben visznek-e innen magukkal valamit? Vajon a fiatalabbak tudják-e még, ki lehet az, akinek nevét ez a nevezetes utca viseli? Ki volt az a Bajza? Eszembe villan, hogy egyetemi vizsgáim egyikén sikerült kihúznom a „Bajza József lírája” című tételt. Nagyon régen volt, azóta minden más-ként van. Évtizedekkel később én is taníthattam ezt az irodalmi korszakot. Ekkoriban már csak Vörösmarty volt vizsgatétel, és jó néhány hallgatónak gondot okozott a *Vén cigány* (vagy a *Gondolatok a könyvtárban*) költőjéről valami értékelhetőt mondani. Azóta közülük sokan évtizedek óta tanárok, azokat tanítják, akiknek Vörösmarty csupán tér- vagy utcanév. A költő talán csak akkor jut eszünkbe, ha Budapest Belvárosában található forgalmas „piac” közepén álló hatalmas (télen letakart) szoborra néznek, amihez az is kell, hogy a köréje telepített zsvibvásár nem takarja egészen el. Szilveszter éjjelén nagyszerű bulit tartanak itt. Júniusban pedig a Könyvhetet, ahol óriási tömegben kínálják azokat a külsőleg irodalmi alkotásnak látszó kiadványokat, amelyeket soha nem fogok elolvasni. Budapest más kerületeiben és vidéken is vannak további utcák és terek, amelyek a régi irodalomtörténetekben emlegetett Vörösmarty–Bajza–Toldy-triász egyik „költőjének” (írójának) a nevét viselik. Hajdanában a kanizsai Bajza utcán sokat andalogtam egy lánnyal, aki aztán nyomtalanul tűnt el az életemből.

Ünnepi alkalmakból – még – el-elénekelik a *Szózat* első két szakaszát. Színházaink pedig időről időre újra bemutatják a *Csongor és Tündét*. Természetesen saját rendezői értelmezésükben és a lehető legmeglepőbb színészi fölfogásokban. Ezek tartják életben a költő hangját és szellemét. Az iskolai tananyag alig. A szavaló művészek se nagyon: túl ünnepeles, fennkölt, fenséges. Valljuk be, egyre fogy azok száma, akik fogékonyak erre. (Fenséges? Érték ez vagy elmarasztalás?) Pedig szívesen idézném a költő egykor híres sorait Liszt Ferenchez, aki nem csupán a repülőtér névadója, hanem máig gyakran játszott zeneszerző is. A hozzáértők tudják: „Hírhedett zenésze” ő „a világnak”. Az már kérdéses, van-e hangja e „beteg hazának / A velőket rázó húrokon”? Babits jól hallotta a vers gondosan komponált zeneiségét, és a végtelent látta a képek távlatában. De hol készítik föl manapság a fiatalokat arra, hogy az előírt elemzési sablonok alkalmazása közben meghallják a vers zenéjét? Pedig Vörösmarty rapszodikus ódájában teljes pompájában tündökölt a magyar romantika. A múlt viszont – ha csak nem politikai érvként emlegetik – részben érdektelenné vált, részben céltatosan hamisítják. Igaz, a történelmi regények roppant népszerűek, talán, mert íróik képzelete gyakran gátlástalanul rugaszkodik el minden igazolható eseménytől, s teremt helyette szabadkőműves műhelyekben kitalált álvilágot (pl. Péterffy Gergely). Izgalmas kérdés, van-e olyan elhivatott közönsége a költészetnek, mint a klasszikus zenének? Az iskolákból jórészt kiszorult a zenetanítás,

kiment a divatból az éneklés, vajon kik töltik meg az olyan kivételes (olcsónak semmilyen tekintetben sem nevezhető) események nézőterét, mint például a világhírre szert tett Wagner-fesztivál? (A „Sziget” közönsége – és szórakoztató műsora – jól ismerhető.) Korunk jellegzetessége az irodalmi hagyomány iránti érdeklődés csökkenése, a kiváló irodalomtörténeti kutatások eredményeit közlő könyvek szűkülő olvasottsága. Ami persze ennél bonyolultabb jelenség.

Kicsi gyerekként a Tabánban sétáltattott a nagyapám, aki nem mulasztotta el meg-megmutatni azt a házat, ahol Virág Benedek lakott. De ki olvassa a ház két évszázaddal ezelőtti – sokak által szeretett – lakójának verseit vagy történeti munkáit? És nehogy azt higgyék, hogy a szótára miatt sűrűn emlegetett Czuczor jobban járt. Pedig a *Spenót* néven ismert hatkötetes irodalomtörténetben ezt olvassuk róla: „A reformkori lírikusok közül a legtöbb népies vers Czuczor életművében maradt ránk.” Unokáink már nem is hallottak Hunyadit idéző balladáiról. Igaz a nándorfehérvári győző iránti újabb érdeklődés is csak a Szulejmán szultánról szóló nagy nézettségű török filmsorozat nyomán támadt. Hunyadiról állítólag film is készül majd, ha az egymással élesen szembenálló elképzelések és szempontok valamerre elrendeződnek. Diákként egykor magától értetődően idézgettem – eltűnőben levő nemzedékem gazdag verskészletéből: „Harmincz nemes Budára tart, / Szabad halálra kész; / Harmincz nemes bajtárs előtt / *Kont*, a kemény vitéz. // Mind hősök ők, mind férfiak, / Mind hű és hazafi...” Magam is lázadó voltam. Az ötvenes évek elején mi lehettem volna más? És Garay János a lázadás szellemét idézi. *Kont* István bukásában az ezernyolcszázhuszas évek mély politikai ellenmondását érzékelteti: sokan érezték úgy, eljött a lázadás ideje, de nem láttak rá lehetőséget. Vigaszul Garay – történelmi tényre hivatkozva – verse zárlatában börtönbe záratta a „zsarnok” királyt, hogy életben tartsa az igazság reményét. Hosszú időnek kellett eltelnie addig, amíg az 1789-es francia forradalom borzalmairól tudósító újságcikkek hatását kiszorította a forradalmi változtatás szándékának érlelődése. (Az én diáktársaim is sokáig tűrtek, amíg végre a szónok arcába vághatták: „nincs elvtárs, nem vagyunk mi elvtársak”.) Tudományos szinten is bonyolult kérdést feszegetek. Hiszen tudható, hogy – egyidejűleg Európával – II. József nyelvrendeletével és az ahhoz kapcsolódó bonyodalmakkal kezdődött a nemzeti emlékezés fontosságának beépülése a közvéleménybe. A közvéleménybe? Igen. Évtizedekbe telt, de lassan a társadalom legmélyebb rétegébe is leszivárgott a fölismerés, hogy a haza csak akkor létezik és lehet a miénk, ha teszünk érte. Egyebek között a nyelvújítással, amiről Kazinczy azt hirdette, annak segítségével hódíthatjuk meg a magasabb – fölemelő – európai szellemet. Vele szemben Debrecen kálvinista tudósai a köznép nyelvét védtek. Önmagában egyik álláspont sem lehetett alkalmas arra, hogy lehetővé tegye a magyar nyelv új szerepét: hivatalossá válását. Ehhez sok változás kellett még.

Talán Bajza József irodalmi jelentőségénél is érdekesebb az az időszak, amibe beleszületet. A XIX. század első évtizedében még tartottak a napóleoni háborúk, de már számos jele volt annak, hogy változóban van az írók (költők) és az iro-

dalom jelentősége. Ezeket a szavakat ugyan még nem használták, literátorokról és literatúráról beszéltek, társaságban Csokonai – és kortársai – kézzel másolt verseit énekelték – kéziratot kották (néha zongorák, hegedűk) segítségével. Mire Bajza nemzedéke felnőtt, a magyar nyelv használatában alapvető változás ment végbe. Amikor hivatalossá tételéért az 1790-es országgyűlés kiállt, az még az eltérő hagyományok nyelve volt, amit a Magyar Királyság különböző vidékein a társadalom egyes rétegei a maguk szűk kommunikációs terében használtak. Meglepő módon a legigényesebb költők és a legfőbb hatalmi központ minősítette a maga céljaira kezdetlegesenek (fejletlennek). A nyelvújítók azonban túlbecsülték az irodalom lehetőségeit. Közben a művelődés (Bildung) eszménye a nyelvhasználat társadalmi szerepének változását is magával hozta. Nem kellően figyelembe vett tényező, hogy II. József németesítő kísérletét megelőzte a magyar újságok megjelenése. (Ez is, az is a kor szelleméből nőtt ki.) A császár hírhedt nyelvrendelete sajátos módon adott lendületet a sajtó térhódításának. A közigazgatási központ Budára, illetve az egyetem Pestre helyezése azzal a nem várt következménnyel járt, hogy a Pozsonyban megjelenő hírlapok sorvadásnak indultak. Amit őfelsége Magyar Királyi Kancelláriája – Bécs császári székvárosában – arra használt föl, hogy Pászthory tanácsos és Pálffy (leendő) főkancellár fölkarolja Szatsvay Sándor lapindítási kérelmét. 1786-ban Bécsben megjelent a hosszú életű *Magyar Kurír* első száma. Sőt 1793-tól versenytársat is kapott a *Magyar Hírmondóban*. E lapok az érdeklődő olvasók egyre szélesebb körében tudatosították, hogy a közélet minden eseményéről lehet közérthető magyar nyelven (néha azért számunkra elég nehézkesen) tudósítani. Ennek hatására – Bajza kisléte korában – Kultsár István 1808-tól már Pesten adta ki a *Hazai* (később: *és Külföldi*) *Tudósítások* című lapját. 1817-től a *Hasznos Mulatságok* című „irodalmi” mellékklappal és párhuzamosan az induló *Tudományos Gyűjtemény*vel.

Az újságok kezdetben úgy szólították meg olvasóikat, mint az irodalmi műveltségű levélírók szokták. Szövegeiket azonban egy jobban – sokkal jobban – tájékozott (és kedvezőbb helyzetben levő, de az olvasónak ismeretlen) személy pallérozott nyelven írta a hírforrásoktól távol élőknek. Mivel ez a forma nem csak a címzetthez szólt, ahogy számos más korbéli magánlevél sem, elszigetelt helyzetben élő olvasóit egyre öntudatosabbá tette. A közlések súlya is módosult: magánügyek helyett a mindennapi életet befolyásoló hazai és külföldi eseményekre irányították a figyelmet. S az író-szerkesztők által belátható – néha Európa határait is átlépő – világ összehasonlíthatatlanul sokrétűbb, sokoldalúbb volt, mint amiről akár a legműveltebb levelező beszámolhatott. Az a pusztán tény, hogy a közleményeket magyarul írták magyaroknak, óriási közösség- és közvélemény-szervező tényezővé vált. Új nyelvet teremtett. Kristályosodási pontja lett a megújuló nemzeti önazonosság-tudatnak. A cenzúra ezt nem tudhatta megakadályozni. Másként közelítve a kérdéshez: mivel az ellenőrzés csak a megbízó véleménymonopóliumára veszedelmes eszmék és tanok közlésének megakadályozását írhatta elő, a közösség öntudatra ébresztését szolgáló nyelv az ellenőrök figyelmén kívül maradt. Az pedig még inkább, hogy az újságok beszédmódja

elősegítette a szépirodalom választékosságát. Témaválasztásában pedig az időszerű közéleti kérdésekre irányította a figyelmet.

A közgondolkodás-formálás és a nyelvfejlődés előmozdításában szerepet játszott a magyar színjátszó mozgalom is. A II. József utáni idők nemzeti lelkesedésének hatása alatt Kazinczy még hiába igyekezett pénzt gyűjteni a Nemzeti Színház megvalósítására. Ennek az ideje sokkal később, egy évvel a Kontballada megírása (és négyvel megjelenése) előtt jött el, de e nélkül – meg a vidék megnyeréséért szekerező vándorszínészek nélkül – nehezebben kap a magyar nyelv olyan erőre, hogy lassan Buda és Pest más anyanyelvű polgárai is használni kezdjék. Bécs politikája – különös súllyal a gazdaságban érvényesülő része – ugyanis megértette velük, hogy a lokalitáshoz tartozásuk sokkal erősebb közösségszervező tényező a nyelvhasználatból következő adottságaiknál. Az új század első felének színjátszói elősegítették Katona József és Kisfaludy Károly drámaíróvá válását, majd Vörösmartyban is fölkellették a színpadi siker csábítását. Az 1837-re pedig fölépült Pesti Magyar Színház. Elméleti megalapozója Bajza József lesz, aki kétszer is igazgatta majd a fontos intézményt.

Andalogjunk tovább a feledés körül: minden nemzedék pályára állít (több vagy kevesebb sikerrel) költőket–írókat (és más művészeket), közben sokan azok közül is a feledés kútjába kerülnek, akikről utca vagy tér van elnevezve. Az a keret, amit az emberi érdeklődés be tud fogadni, nem nagyon tágul. (A digitális eszközök elterjedésével még jobban csökken.) Bajza életművét gondosan őrzik a könyvtárak, sőt versei a Magyar Elektronikus Könyvtárban is olvashatók.² A Nemzeti Alaptanterv új változatát olvasva, könnyű elképzelnünk mi vár rövidesen immáron Vörösmartyra is. Amit elég nehezen értenek meg az idősebbek, hiszen költői–írói művek ismerete nélkül szinte lehetetlen egyrészt magyarul beszélni, másrészt nemzetben gondolkodni (akár a legszűkebb keretekben). Nem tudhatom, hogyan alakul Európa sorsa. Az együttműködési készség megerősítése mellett számos érv szól, s nem látom világosan, miért elégedetlenek a katalánok, baszkok, belgiumi hollandok, skótok jelenlegi függőségükkel. Vagy miért vad nacionalisták körülöttünk a szerbek, horvátok, szlovákok, románok, de még (ha rólunk van szó) az osztrákok is. Talán azt a közmondást is kezdjük elfelejteni, hogy „minden szentnek maga felé hajlik a keze”. Ráadásul az erősebbek között kevés a szent.

„Nemzeti öröm véteti most kezembe a tollat”

Noha sietős korban élünk, andalogjunk egy kicsit Bajza József irodalmi „hagyományának” változatos vidékein. Nagy segítségünkre lehet, hogy igényes ki-

2 Barátja, Toldy Ferenc örökébe némi életet lehelt Dávidházi Péter róla szóló nagy monográfiája: *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Bp., 2004, Akadémiai.

adásból tanulmányozhatjuk (nagy részt) fiatalkori levelezését Toldy Ferencel.³ Voltaképpen irodalmunk talán legizgalmasabb nevelési regényét olvashatjuk – posztmodern szellemben, azaz a regényműfaj szerkesztési szabályait teljesen figyelmen kívül hagyva, nagy logikai ugrásokkal. Megjelenik előttünk az a kommunikatív kapcsolat, amelynek keretében egymásra talált és életre szóló barátságot kötött egy tizenhat és egy tizenöt éves – érzelmes, élményeket mohón gyűjtő – diákfiú. Mindketten azon a latin példákon kialakított, ünnepeles – a késő utókornak kissé mesterkelt – nyelven szólnak egymáshoz, amely mögül elemi erővel tör elő a vágy, hogy megértő társat találjanak, akinek egyrészt el lehet mondani különböző felfedezéseiket, találkozásait, élményeiket; másrészt választ vagy igazolást kapnak arra, ami foglalkoztatja őket. Beszámolnak egymásnak olvasmányaikról, és persze könyveket kölcsönöznek, mert hiába fejlődik gyorsan Pest városa, itt is kevés a könyvkereskedő, főleg pedig drága a könyv. Falun szinte hozzáférhetetlen. Különösen a magyar nyelvű ritka. Ha megjelenik valami – és hozzájutnak –, az ÖRÖM. Mégpedig – ahogy itt olvassuk – „nemzeti öröm”, és ez nem csupán levelek írása végett adja mindkettőjük kezébe a tollat. E szoros barátság hozadéka hat-hét év alatt döntő hatásokat gyakorol rájuk: fölismerik hivatásukat, s a levelezés érdemi lezárultakor – 1830 körül – egy érett, fölkészült kritikus és egy széleskörűen tájékozott irodalomtörténész áll előttünk. Egyúttal létrejön egy céljaiban, ízlésében, változtatni akaró közösség magja, ami gyorsan bővül más és más tehetségű irodalmárokkal, köztük költőkkel, hogy elmélyítse, kiszélesítse és tudatosítsa a – ne féljünk a gondolattól! – a haza felemelkedését szolgáló, személyre szabott kötelességeiket. Történelemfölfogásunk függvénye, miként látjuk társadalmunkban a polgárság szerepét. Több különböző út vezetett ide, s ezek egymástól igen távol eső pontjairól indult el az említett két fiú. Az iskola volt az a hely, ahol a legnagyobb eséllyel találkozhattak. És Pest városa.

A fiatalabbik fiút, akit a kötet Toldy néven mutat be, valójában Franz Joseph Schedelnek hívták. A Toldy Ferenc nevet majd – nem első, de – első igazán jelentős műve alá írja. Némi ellenmondásra ösztökélve barátját, aki helyesli ugyan a névmagyarosítást, de túl „kálvinistának” tartja azt. Pedig a magát következősen Ferenc Józsefnek, Ferencnek, Ferinek (egyszer sem Franznak vagy Franzinak) nevező levélíró sok minden, csak nem kálvinista – a szónak, mondjuk, Debrecenhez köthető értelmében. Városi polgárgyerek, aki társasági viszonyok közé született, s ezen az alapon könnyen ismerkedik és kerül idősebbekkel bizalmas kapcsolatba, mert egyebek között szívesen cseveg, amitől zárkózottabb barátja elhatárolja magát, mivel ő csak a céltudatos beszélgetést kedveli. Igen, tudható, hogy itt-ott az országban léteztek főleg írók és művek kedvéért összejáró

3 Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó. – A 312 darabból álló gyűjteményből való idézeteknél zárójelben hivatkozom az oldalszámra. – A versidézeteiket a Magyar Elektronikus Könyvtár alapján közlöm.

társaságok, de irodalmi szalonnak nevezhető – egy ideig számon tartott vonzerőt gyakorló – rendszeres összejövetelek elsősorban Pesten jöttek létre. A társasági életet Toldynak a környezete kínálta föl – írogatók sokaságával. Környezetében föltűnnek vonzó lányok is, akik korán megmozdítják ábrándozó lelkét. A pesti fiú az, aki egy szűk évtized alatt barátját is bevonja a színes, nyugtalan, különböző képességű önmagukat literátornak (irodalmárnak) tartó emberek azon köreibé, amelyek a német többségű várost lépésről lépésre magyar szellemi központtá változtatják. A levelezés lapjain mindenki fölbukkan, akit az irodalomtörténet a korból számon tarthat, és fölbukkannak a pályakezdő kortársak. Később a legnagyobb szervezőerő aztán nem egy személy, hanem Vörösmarty lenyűgöző költészete lesz. Ez érteti meg Bajzával és Toldyval, hogy nem a versírás, hanem az irodalom más területein kell tehetségüket kibontani.

A minden lében kanál, tősgyökeresen otthonos városi diák kézen fogva vezet be az idegen közegbe barátját, mert az éles eszű, de a falusi udvarház szűk terének zárt légköréhez szokott Bajzának nem lehetnek hasonló tapasztalatai. Vidéki. Származása megszabja kezdeti életformáját. Eleinte mintha ez ki is elégténe: itt kedvére olvashat és próbálkozhat – főleg – verseléssel. Akkor is nehezen barátkozik, amikor évekig városban él – Pesten, Pozsonyban, majd ismét Pesten. Sokáig marad idegen mindkét városban. Találkozik ugyan híres emberekkel, de csak nálánál másfél évvel fiatalabb városi barátja hatására nyílik meg kissé, és válik – szép lassan – a szerveződoban levő irodalmi élet beltagjává. A részletesen dokumentált élményeket nyújtó évtized után minden megváltozik: a szertelen Toldy bizonyul mérsékeltebb felnőttnek, a tartózkodó, nehezen határozó Bajza vállalja – igaz: jóval később – Kossuth *Hírlapjának* a szerkesztését, majd hirdeti makacs protestáns hittel 1850-ben (!): „Kelnek újra forradalmak” (*Jóslat*). Mindketten meg vannak győződve róla, hogy a barátság komoly dolog. Könnyen lehet, hogy ez akkor mélyült el, amikor tizenévesen egyszerre szeretek bele egy Pesten vendégszereplő bécsi színésznőbe. És ezen nem lehetett osztozni, de mindketten eléggé gyerekek ahhoz, hogy érzelmük szalmalángnak bizonyulhasson. Hordalékul az egymás iránti kiteljesedő érzelmet hagyta.

A levélíró Toldy mindent és mindenkit meg akar ismerni. Ha lehet személyesen, ha másként nem megy, levélben, de legalább művei által. A nagy tekintélyű Kazinczy különösen sokat ad erre. Nemcsak irodalmunk legnagyobb levelezője, de fiatalok pártfogója is – amíg hozzá igazodnak. Egészséges fiúkról van szó, akiknek kicsit nagy a szépirodalommal telített képzelete, s abban saját érzelmeik tisztázáshoz jelenik meg viszonyítási pontként Goethe regényének Werthere vagy Schiller *Ármány és szerelemének* Ferdinándja. Toldy részletesen szól változó szerelmeiről, leveleiben sorjáznak a Terézek, Málík, Lilik körüli bonyodalmak, míg föl nem tűnik Mária, aki a felesége lesz. Hősünk szerepeit sűrűn változtató szerelmes, aki szívesen mutatja magát mindenből kiábrándult világfinak, miközben majd szétfeszül föltárulkozó lelki világa. Bajza sokkal nehezebben árulja el, de végül mégis fölfedi barátja előtt gyorsan elvillanó vonzalmait. Huszonegy éves, amikor úri társaságban nagyon megtetszik neki egy barna, „görög szépségű” lány, aki „érdemes arra, hogy érte Trója romba dőljön”. Ám

gyorsan kiderült róla, hogy már eljegyezte magát, s a fiatalember magabiztosan vallja: foglalatosságai úgysem engedik ábrándozónak lenni (185). (Barátjánál jóval később kötelezi el magát Csajághy Júlia mellett, akinek hűgát majd Vörösmarty veszi feleségül.)

Az 1820-as évek első három évében mindkét fiú Pesten lakott, 1821 márciusától augusztusig naponta találkozhattak. A levélbeli érintkezést akkor kezdték, amikor nyár végén Bajza Gyöngyösorosziban töltötte szünidejét. Az ezt követő harmadik szünetben mindketten azt remélték, Bajza jogi tanulmányait Pesten folytathatja, de atyja 1823 novemberében Pozsonyba parancsolta fiát. Könnyen lehet, hogy nem csak a jó hírű jogi akadémia kedvéért, hanem azért is – és erre érdemes fölfigyelnünk –, mert a diákfiú három pesti éve alatt nem sajátította el tökéletesen a német nyelvet. Egy többségében németül beszélő városban hiába jártak a német színházba, egymás között a magyart használták. A nagy nyelvváltás már megkezdődött: Schedel postatiszt fia az első sortól kezdve (szinte) hibátlanul használja barátja anyanyelvét. Eldicsekszik ugyan, hogy a pesti „Irisz Zeitschrift munkatársa”, és – kicsit meglepően – hozzáteszi: nehezen ír bécsi születésű édesanyja nyelvén. Annyira a magyarban gondolkodik, hogy a nyelvváltás láza is magával ragadja. Bajzának kell határozottan – és nyelvészetileg fölkészülten – figyelmeztetni a fordításaiban elkövetett túlzásokra: részéről ez komoly hozzájárulás a nevelődési folyamatukhoz.

A fiúk fiatalkori verseiben magával ragad a kor irodalmának szelleme. Lelkesen olvassák egymás egyre szaporodó alkotásait. (A levelezéssel egyidejűleg induló évkönyvekben meg is jelent néhány versük.) Tanácsokat adnak egymásnak, ingerülten vitáznak, meg-megsértődnek. Kazinczy nyomdokain járva Toldy saját ízlése szerint javít bele Bajza verseibe, aki ezt nem tűri. Már 1825 decemberében ingerülten megtiltja és kioktatja barátját: „a literatura örök Respublica, s benne önkény hatalmat nem gyakorolhat” (270–271). Valószínűleg ezt idézték a legtöbbször Bajza terjedelmes életművéből, noha korabeli közhelyet fogalmazott meg. A respublica neki is – akárcsak Rousseau-nak – a római történelem hatására jut eszébe. Mindenesetre már ekkor meg van róla győződve, hogy mindig le kell írnia határozott véleményét, saját következetes (ha úgy tetszik: zsarnoki) ítéletét. És érvényesítenie, akár mások műveinek közölhetőségéről, akár esztétikai értékről van szó. A harmincas évektől így tesz majd folyóirataiban is. És a kor irodalmának értékrendjét jórészt az ő ízlése, minőségelvei, tájékozottsága határozza meg. A szabadságharc előtti években Bajza a hangadó, de aztán Toldy nagyobb hatású formálójá lesz az irodalomtörténeti emlékezetnek.

„...édes a szelíd barátság...”

A liberalizmus II. József határozott személyiségével tört be a Magyar Királyság szellemi világába. A császár mindent tudott kora új lehetőségeiről és arról, milyen birodalmat akar, s mindent tudni akart annak lakóiról is. Ezért szervezte meg a feljelentések jól fizetett rendszerét, majd a titkosrendőrséget. Egy ember-

öltövel később Toldy, a postatiszt fia nyilván tudott a levelezések rendszeres ellenőrzéséről, ezért is használta ki családi kapcsolatát, hogy apja révén (többnyire) díjmentesen levelezzen.⁴ Nagyon fontos lehetőség ez, hiszen a posta egyrészt igen drága, másrészt csak a lakóhelytől távol levő postaállomásra viszi el a küldeményeket. (A fiúk gyakran használják ki azt a lehetőséget, hogy aki hivatalosan szállítja a leveleket és csomagokat, azt kéri meg az övök továbbítására.) Vajon megsejtették-e, hogy a késő kíváncsiság történeti forrásként tekint titkaikra? Mindenesetre Toldy már 1928. február 8-án ezeket írta Bajzának: „Általad nekem Hozzád írt leveleimet, hogy bekötésükről gondoskodjam.” E szándék ugyan pirulásra készíti, hiszen ő gondatlanul írt, márpedig a levélgyűjtemény – „árnyékival és rejtekivel” – ad képet róla. Mégis arra kéri barátját, híven őrizze meg a bekötött levélcsoportot (9). Ennek köszönhetjük, hogy az rendelkezésünkre áll.

Két egymásra találó diákfiú levelezése ritkán tárgya az irodalomtörténetnek úgy, mint ebben az esetben. Toldy már az ötödik levélben Révai Miklós latin versét hívja segítségül, hogy kellő nyomatékkal fejezze ki azt az érzését: távollévő barátjának lelke mindég vele van. Az alig tizenhat éves fiú – az irodalom világában maradván – Berzsenyi szavaival igyekszik barátja képét földidézni: „édes a szelid barátság. Még akkor is, ha csak képét ölellyük. Annak (kit) ohajt szivünk messzíról” (14). A válasza – a korabeli postai viszonyok miatt – néhány hetet várni kell, de Bajza is elragadtatottan számol be arról, miként emelik föl az olvasót a niklai költő „szép mondásai”, „gyönyörű epithetumi” és érzékeny lelke. Bizonyosságul egy versszakot idéz: „A szökő órák mosolygva lengenek / Büszke hullámin magas énekednek / S halhatatlanság koszorúji nyílnak / Könynyű nyomokban.”⁵ „Édesem!”⁶ – szólítja meg Józsiát Ferenc úrfi – és a korra jellemző panasszal folytatja: barátjának a hiánya miatt úgy érzi magát, „mint egy gerlicze, melly pár(j)a vesztén nyög, a rejteket keresvén, érted sohajtanék!” (11). Pedig érzelmi világában megjelent már (föltehetően olvasmányai alapján) egy másik „nem-földi” lény is: az a Lili, aki „azon bokkrétát, mellyet nyujték, elajándékozta megvettve”. Nem csak a leendő (egyelőre kamaszkorú) irodalmár nagyjelentőségű pályafutása miatt érdekesek e sorok, hanem a húszas évek olvasóinak (olvasói jelentős részének) érzelmileg túlfűtött hangulatát is megidézik. A levelezés tudós sajtó alá rendezője, Oltványi Ambrus az olvasási élmény legerősebb elemét is azonosította: „A levél szövegében félreérthetetlen reminiscenciák tanúskodnak T(oldy) ekkor kedvelt olvasmányainak: Horatiusnak és Berzsenyinek (...) a hatásáról. – *Örülj szüntelen, ne légy komor, ne engeggy szomorságnak szívedben helyet...*” (Megtaláljuk Berzsenyi *Horác* című versében: „Légy víg, légy te okos, míg lehet, élj s örülj.”) – Az idézet újabb

4 Postatisztek portó nélkül továbbították egymás (és családtagjaik) küldeményeit.

5 Berzsenyi Dániel: *A Múzsához*. 1809-es változat. Kezdet: „A te ernyődnek...”

6 Az „édesem” – ugyanúgy, ahogy Kölcsey használja – kedvelt szava a levélíróknak, noha csak a legvadabb propagandáiról állíthatnánk róluk, hogy homoszexuálisok lettek volna.

levélidézettel teljesebb ki, ami közelebb áll a fiú önsajnáló ömlengéséhez: „s ha a világ egy feneketlen örvénybe dőlne...”⁷ (525) Ne feledjük: mai viszonyok között még két évig középiskolába járnának.

Készülnek a fiúk, szorgalmasan olvasnak. Szeptember 10-én Toldy a szentimentális lírán áttörő szellemben idézi Mátrafalvy Munkácsy János hozzá írt leveléből azt az „édes örömet”, mellyel a fiatal írók a szelíd Virág Benedek budai otthonában találkozhatnak. Siet is továbbadni a nyugdíjas szerzetes tanár – költő és történeti író – nagy jövőjű jelszavát: „ügyekezz korán a Hazának élni; ah!” (17). Néhány nappal később arról számol be, hogy újból „Virág Úrnál” volt, és elmondja: „Sétáltunk a Budavári hegyek alatta az új kertek között, a Bástyán a Várban” és máshol. Tervegették a fiatalember (meg nem valósult) folyóiratának, a *Magyar Minervának*⁸ az ízlését és értékrendjét jelző képanyagát. A fiú az egész levelezést átható lelkesedésével, az öregúr egyetértő támogatással. Rögtön sétapartnere figyelmébe ajánlott néhány érdeklődést fokozó arcképet is. Elsőnek Ányos Pálét, aztán Kazinczyét, amihez Toldy rögtön talált jónak tartott mottót: „Győztem, leráztam...”⁹ S nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a következő kép Virágé lesz ezzel a felirattal: „A Nagy, A Dicső”. Kissé meglepő, hogy a sokat emlegetett Berzsenyi képe nem szerepel az első három Tekintély között. Sőt Toldy vitába száll barátja ama kijelentésével, miszerint Berzsenyi kiemelkedő nagyság a magyar költészetben. „A Felséges Fellengző” szárnyaival „az Érzetek fő pontjára” visz, írja, s „egy pillanatra felragad az Égig, de talán – Virág az ki lassanként gyúlaszt”, és a lassú tűz jobban emészt a gyors fellángolásnál (28). Tegyük hozzá: kettőjük közül ő az, aki gyorsabban lángra kap, hevesebben lobog.

A nagyra becsült Virág csak 1830-ban halt meg. Pusztá személyiségével sokat tett érte, mégsem körülötte alakult ki az a közösség, ami az évtized végére hatalmi tényezővé vált az irodalmi életben. E szerep Kisfaludy Károlyra várt. És nem csupán azért, mert a „fiúknak” megnyitotta az *Aurorában* – az első rendszeresen megjelenő évkönyvben – az első közlési lehetőséget. Noha szegényes, nagyobb társas életre alkalmatlan szállása korlátozta lehetőségeit, az évtized közepére nemzeti jelentőségű közösségszervező tényezővé vált. Ennek belátása nélkül aligha érthető a harmincas–negyvenes évek Kisfaludy-kultusza. Fennmaradt művei – talán még az *Aurora* sem – támasztják alá azt a tekintélyt, ami évtizedekre túlélte őt, s amiből a Kisfaludy Társaság „rangja” hosszan táplálkozott. Pestnek ahhoz, hogy irodalmi központtá válhasson, szüksége volt egy

7 Az idézetet kicsit módosítottam a szövegszerkesztés logikája miatt. A kiemelt dőltbetűs mondatrövidékek a levélből való idézetek. – Eredetileg Horatius Carm. III. 3. *Ad Musas de Augusto* című versében olvasható: „si fractus in labatur orbis, impavidum ferient ruinae”.)

8 Magyar Minerva névvel 1797-ben Péteri Takáts József alapított könyvkiadót, de támogatás hiányában csak két könyv kiadásáig jutott. – 1825 és 1828 között jelent meg Dessewffy József folyóirata, a *Felső Magyar Országai Minerva*.

9 Berzsenyi: *Báró Prónay Sándorhoz*: „Győztem! lerázták combaim a fővényt, / Izzadt fürteimen szent olajág lebeg, / Nevem kiküzdém a homályból, / S általadám maradékaimnak” (III. versszak).

olyan nehezen meghatározható személyiségre, amilyen az új nemzedék szeretett „Károlya” volt.¹⁰ Irodalomért, versekért, költőkért szerveződött szalont többet is számon tartunk, de Bajza és Toldy nemzedéke Kisfaludy Károly személyi kisugárzását választotta eszményeinek jelképévé.

A levelezőkben aligha tudatosodott, hogy felnőtt életük kezdetén nem csupán a nemzedékek váltják egymást – az élet természetes rendje szerint –: sokkal nagyobb változás érlelődik, ami aztán nekik is rendkívüli lehetőségeket kínál. Kazinczy széphalmi levelező központja virágkorát élte: ide eljutott mindaz, amiről tudni érdemes, és amiben reménykedni lehet. Batsányi viszont ekkor már régen külföldön élt, Verseghy 1822-ben meghalt, Fazekas Mihály már csak kalendáriumokat szerkesztett. Révai Miklós régen halott, amikor a fiúk (és Vörösmarty) megkezdték egyetemi tanulmányaikat. Nekik Czinke Ferenc jutott, akit tizenhat éves – önbizalomhiánytól nem szenvedő – Toldy a *Zalán* költőjénél sokkal hevesebben és hatásosabban minősített katedrájára alkalmatlannak. Berzsényi ekkor szabadult a Kölcsey-kritika megrázkódtatásából, és a húszas években már igyekezett fölújítani kapcsolatait. Az ő költészete segíti elő, hogy mindkét levelező a haza iránti köteleességek teljesítését tekintse a legfontosabbnak. A zenét is szerző Verseghy, a muzikális Csokonai lírája háttérbe szorult Berzsényi erősen retorizált költészetében fölerősödő hangsúlyok mögött. Toldy fölfedezte Kölcseyt is, akit azonban családi, majd közéleti kötelezettségei megakadályoztak abban, hogy személyisége legyen a létesülő irodalmi kör középontja. (Barátja, Szemere Pál, akivel közösen szerkesztik az *Élet és Literaturát*, Pécelen lakott.) Az évtized kezdetén a két diákfiú sok új vállalkozással találkozott. Lassan belátták, hogy egyikük tehetségének sem a költői „véna” a legtermékenyebb ága.

Érdemes az 1821. március 25-én induló levelezésüket azért is olvasni, mert megrendítő az a kíváncsiság, amivel föl akarják fedezni a világot. Elsősorban a kor irodalmát, amit még azonosnak tartanak azzal, amit tudománynak neveznek. (Noha a fiatal Bajza ingerülten utasítja vissza, hogy barátja levele címzésében „tudósnak” nevezze.)¹¹ Mély meggyőződésük – s ebben számtalan kortársukkal osztoznak –, hogy elégedetlenségre okot adó helyzetükön csak a tudás változtathat. Előlegezzük meg, hogy – akárcsak későbbi közös barátjuk, Vörösmarty – ők is sikeresen teszik le egyetemi vizsgáikat. Noha legjobban az írás érdeklí őket, Vörösmarty és Bajza végigcsinálják azt a hosszú és gyakran komoly erőfeszítést igénylő folyamatot, amelynek végén jogi képesítést szereznek.

10 Sokkal fölkészültebb volt e szerepre Kölcsey, de az *Élet és Literatura* története világosan mutatja, hogy irodalmon kívüli kötelezettségei (család, birtok, politika) neki más utat jelöltek ki.

11 Jellemző módon Toldy eleinte latinul, majd franciául írja a címzést, soha nem németül, de nem is magyarul! Részben mert a postatisztek nem mind értették ezt a nyelvet, részben mert a magyar címzés „protokollja” még nem vált általánossá. Lám, mi minden akadályozta nyelvünk hivatalossá válását! Noha a megszólítás formája azóta is torz formában vált általánossá: a vezeték és utónév mellől változatlanul hiányzik az angol Mr, Miss, Missis, a német Herr és Frau, a francia Monsieur, Madame, Madmaiseil...

(Régi regényeket olvasva gyakran lehet az a benyomásunk, hogy a korabeli joghallgató élete csupa szórakozás volt. Valóban: idejünkbe belefért sok irodalom-olvasás és színházi előadás, ahogy másokéba a kevésbé emelkedett szórakozás.) Beszámolók sokasága jelzi érdeklődésük körét (olvasmányaikat, kapcsolatkérésüket), de beszámolnak tanulmányi kötelezettségeikről is. Bajza bevallotta, előfordul, hogy semmihez nincs kedve. Ilyenkor csak sétálgat, de azt már nem írta meg, hogy közben mire gondol, miről ábrándozik. Jellemzőbb azonban, hogy így panaszkodik: „El vagyok foglalva iskolámtól, s alig tudok időt lopni másra. Az átkozott stúdium-firkálás minden időmet elragadja itthon. O bár csak vége volna valahára” (164). Igen, a pozsonyi jogakadémián szigorú professzorok vezetésével keményen kellett tanulni. Miért? Hogy a vizsgák letétele után a Helyes megyei tisztújításra siethessen, és az ott alispánná választott Földvári Ferenc patvaristája lehessen. (Olvassuk Jókai iróniával átszőtt leírását – mondjuk az *És mégis mozog a Földben* – a félig írnok, félig szolgálja patvaristák életéről, s jobban megérthetjük mit is jelentett ez.)

Bajza életrajzai mindég leszögeznek, hogy földbirtokos családban született a Nógrád megyei Szücsiben. A Gyöngyösorosziban töltött szünidők azonban ráirányítják a figyelmet, hogy ez közel sem jelentett olyan kedvező lehetőséget, amit föltételezhetünk. Azért sem, mert otthonváltásának oka szülei különélése volt. Ez is közrejátszott abban, hogy apja csak kölcsönök árán tudta biztosítani vele költöző fia neveltetésének tetemes költségeit. A földbirtoklás nemesi előjog volt,¹² de az ebből fakadó előnyök a század első felében már háttérbe szorultak a gazdálkodás súlyos gondjai mögött. Ráadásul a Bajza család esetében szó sincs „ősi” nemesi címről, mert azt csak a gazdatiszt apai nagyapa szerezte. Unokáira a súlyos gondokat és föloldhatatlannak bizonyuló ellentéteket hagyott örökül, amelyeket válságossá fokozott apjuk halála. Neki azért volt kölcsönökre szüksége, mert eleve tisztában volt azzal, hogy József fia csak polgári foglalkozással biztosíthat magának elfogadható megélhetést. Ezért kellett az ügyvédi vizsgálóhoz vezető – nem könnyű – utat végigjárni. Ennek állomásaként lett patvarista, s emiatt vett részt azon a megyei tisztújításon, ahol 1825-ben az első nagy politikai leckét kapta. Ezt sem egészen úgy, ahogy a kor egyoldalú ismerete alapján gondolnánk. Történt ugyanis, hogy a korábbi első alispánt a megye *köztársasága*¹³ azért nem választotta újra, mert „messze túl hágott az igaznak korlátain, s a törvényes szabadságot deszpotizmus járma alá akará hajtongatni. (Noha...) elméje láng vala, de azt az emberi szívek legrosszabika vezeté...” Azok szavaztak ellene „kik a törvények korlátjait szabad kénynek nem engedik lépten s nyomon szegdelni” (180–181). A születőben levő közvélemény legfontosabb (akkori fölfogásban: liberális) eszményeit – igazság, törvényesség, szabadság, contra deszpotizmus, (ön)kény – kapjuk tömör fölsorolásban. Fontos még, hogy a jó–rossz

12 Ehhez képest meglepően sok osztrák, cseh, morva polgár vásárolhatott földbirtokot Magyarországon.

13 A korabeli gondolkodásban sokszor „közösséget” jelent a szó.

kérdésében az elme és szív egyensúlyban legyen. Ebben a szellemben választották meg a végre ismét összeülő országgyűlés követeit, köztük az ő patrónusát, aki aztán magával vitte Pozsonyba.

Toldy esetében föl sem merült más lehetőség, mint valamelyik polgári életpálya. Nem sokat panaszkodik orvosi tanulmányai nehézségeire, pedig komolyan kellett vennie az olyan rendkívül nehéz vizsgákat, mint például az anatómia az emberi test rengeteg elemének alapos ismeretével. Azért persze ő is alig várja, hogy megszerezze a diplomát, s azt ígéri: „ahogy doktor leszek, mingyárt kiadom verseimet” (179). Az eredményes vizsgák után aztán virraszthatott az egyetem klinikáján válságos állapotban levő betegei mellett (291). S íme, közben leleplezhetem a nagy vágyukat: mindkettőjüket a versírás szándéka fűti, a követhető és túlléphető példákat keresik. Meglehető öntudattal: „Örömmel mondhatjuk magunk felől, hogy jobbak vagyunk sokaknál” – írja az alig húszéves Bajza.

Toldy szülővárosában végezte az egyetem orvosi karát, ritkán hagyta el a várost (a „vidék” megismerése végett), de már diákként eljutott Bécsbe (és Krakóba) is. Látogatása a császárvárosban megerősítette az orvostanhallgatót abban, meggyőzheti a németül olvasókat: van magyar költészet. Gondoljunk bele: idősebb kortársai még járhattak Alois Hoffmann óráira a pesti egyemen, aki nyomtatott tanári programjában azt vallotta: a magyar örökké adósa minden németnek, mivel nemcsak ők szabadították fel (vérük árán) a török uralom alól, de elhozták nekik a műveltség és művelődés áldásait is.¹⁴ Meg kell tehát tanulniuk németül, különben sehol nem érvényesülhetnek. A fiatal Toldy *Handbuch der Ungarischen Poesie* című – igényes – összeállítása ilyesfajta – nagyon is eleven – nézetekkel kívánt vitába szállni. Nemzedék egyik – nem főúri származású – tagjaként az 1829/30-as évben tizenhárom hónapos utat tett Európában. Kazinczy olyan mélyen ültette az irodalom iránt érdeklődő fiatalok tudatába Goethe nagyságának mindent fölülmúló jelentőségét, hogy Toldy elsőnek rögtön – Prágán keresztül – Weimarba sietett. Az agg „Minister” ma is álló, ekkor már zárándokhelyként működő lakóházának földszinti könyvtárában fogadta ifjú magyar vendégét. És ma is megtaláljuk ott Pyrker érsek ama (természetesen német nyelvű) művét, amit ajándéka vitt. (Noha az irodalomtörténetben sokat emlegetett Pyrker-pörben éppen ő és barátai szálltak szembe Kazinczynak az egri érsek német költeményét védő álláspontjával.) Innen ment Berlinbe, Londonba, Párizsba, s végül Milano érintésével jött haza. Óriási lehetőség volt ez, ha arra gondolunk, Kölcsey Bécsbe sem jutott el, de a külföldi utazás Vörösmarty és Bajza életéből is kimaradt.

Bajza 1827 végéig tartózkodott Pozsonyban. Ekkor tökéletesített jártasságát a német nyelvben, és mélyült el az újabb német irodalom tanulmányozásában.

14 OSZK: *Erste Vorlesung beim Antritt des öffentlichen Lehramts der deutschen Sprache und Litteratur an den königl. Univeristat zu Pest gehalten von Leopold Alois Hoffmann.* – (Pest), 1784, Druck: Trattner.

Ezt az időszakot is megszakították vidéki otthonába töltött időszakok, csak 1829-ben költözött végleg Pestre. A levelezés 1830-ig maradt élénk, később inkább személyesen érintkeztek. (Nem minden levelük maradt fenn.) Mai felfogás szerint mindkettőjüket önmegvalósítónak láthatjuk. Ehhez azonban – főleg talán Toldy – kapcsolatépítő tehetségéből következően meglepően tág és szorosan együttműködő kört építettek ki, ami nélkül aligha jutnak oda, ahová eljutottak. Stettner György, Fábíán Gábor, majd Czuczor, Garay és mások csatlakoztak hozzájuk – gyakran önzetlen munkával. És a Károlyi-palota mellékszárnyában kialakul a polgári jellegű Bártfay-szalón, melynek vendégei persze nagyrészt nemesi származásúak voltak. A nevelődési regény itt folytatódik és teljeseedik ki.

„Ébredj nagy álmaidból...”, „Fölkelt a nap...”

Az irodalomtörténetek általános véleménye szerint Bajza fiatalkori lírája igen népszerű volt. Elég fölütni a Magyar Elektronikus Könyvtár címszót, s máris belekóstolhatunk abba, mit is kedveltek az 1820-as évek igényesebb olvasói. Első benyomásom, hogy Kölcsey hatása alatt született verseket olvasok, noha az ő tízes évekbeli termését Bajza – ekkor – aligha ismerhette. Észlelem Kisfaludy Sándor, a költő, Kazinczy és Dayka Gábor szellemét. Ott, ahol mások Vörösmartyra gondolnak, én inkább Virág Benedekre tippelnék. Kissé meglepően a Toldy által nagyra tartott Ányost már ekkor korszerűtlennek tartotta. Költői útke-resése során Csokonaival aligha találkozott. Szövegszerűen a húszéves Bajza 1824-ben idézi azt az ekkor már divatból kimenőben levő hangulatot, amit Kölcsey egy évtizeddel korábban használt: „Enyhén, miként az esti szellet, / Zefir könnyed szárnyain, / Mint a bájoló rózsás lehellet / Knidos szent myrtusárnyain.”¹⁵ Vajon hogyan került ennek a rajongásra hajlamos, szentimentális, leveleiben igen ártatlannak mutatkozó fiatalembernek a szövegébe az erősen erotikus töltésű Knidoszra való utalás? Az viszont nem merül föl, hogy Philomena, mielőtt fülemülvé változott, megölte hűtlen férjét. Ilyen kérdések persze csak a késői olvasóban merülnek föl. Kölcsey 1811-es *Andalgások* című verse megjelent az 1822-es *Aurorában*. Ott olvashatta, hogy „Boldog, kinek szép hont adának / A sors örök törvényei, / Hol gényusz szelíd nyomának / Láttattak nyilván jelei.” A gényusz¹⁶ a „régí” rómaiak jóságos szelleme, amely a nemzés pillanatától a halálig elkíséri a magzatot, elsősorban a férfi jellemét és tulajdonságait határozza meg, de sok másnak is láthatatlan védelmezője. Itt a tudomány, illetve az irodalom szelleme. A vers szerint az az ország boldog, ahol virágozik a költészet, ahol ismerik a Kazinczy által kedvelt német költőket, s tisztelik a széphalomi

15 *Philomenához*. – Olvassunk bele itt egy romantikusabb hang kedvéért a nagyjából ugyanekkor keletkezett *Álom* című Vörösmarty-versbe: „Ébredésvén elszalasztá / Mind a csókot, mind a lányt; / S még kesergé, és ohajtá / A bús kedves látományt.”

16 Helyesen: Genius.

mestert: „Lángzók lesznek csudált nevénél / Az érző szív verései, / S szentek, mint oltár emlékénél / A hűség csendes könnyei.” Másfél évtizeddel később Bajza már kevésbé lelkes. A levelezés sem fedi fel, hogyan ragadta meg helyette inkább Berzsenyi metafizikája s vele a közösség iránti kötelességtudat. *Andalgás* című versében is megjelenik a „szép Emlékezet”, a „virány”, a „borongás” és a „szent sír”, de ott a honi Génusz gyászleple sírt takar, és a mohácsi csata háromezredik évfordulójára emlékeztet. „Királyi trónus / Nagy romjai” fakasztanak „dalt” a „nemes / Utókor ajkán”, „Mint Spárta hamvain / A régi nagyság / hős nimbusza.”¹⁷ Nem maradt hatástalan tehát, hogy már a magyar nyelvű szöveg „nemzeti örömet” váltott ki belőlük. Toldy 1825. július 15-én arról értesítette barátját, hogy nagyon előrehaladt a következő *Aurora* szerkesztése, s abban megjelenik Vörösmartytól az *Árpád emeltetése*. „Nagy költő”, írja a *Cserhalom* és a *Zalán futása* néhány részletének olvasására hivatkozva. Később arról is beszámol, hogy az utóbbiról írni fog, s a kötetet félretette Bajzának. Aki azt csak a következő év június 28-án kapta azt meg Pozsonyban. Onnan köszönte meg, előre bocsátva, hogy személyesen még nem találkoztak, de „lelke” ismeri és szereti azt a költőt, aki „Régi dicsőségünk” ébresztésével kijelöli az ő útját is, hogy „A riadó vak mélységét fölverje szavával”. Mert egymástól távol is hasonlóan látták a magyarság nemzeti gondjait.

Miután a nyelv tárgyában „sok lelkes beszédek elmondattak volna” – olvassuk Bajza már említett 1825. november 3-ai levélében –, „végre felkelt a mai Kerületi Ülés végén Nagy Pál és minekutána mintegy fél óráig szórta ‘mennyköveit’ (hogy Berzsenyi kitételével éljek) azt gördíté-elő a Rendeknek hogy ha ő meggyőződve volna Mágnásaink és nagy birtokú Uraink hazafisságok a honnyelv mellett való buzgóságuk iránt bátorzkodnék azt javasolni hogy a nyelv előmozdítására egy a Párizsi Akadémiához hasonló társaság állíttatnék fel. Erre Gróf Széchenyi (a nagy Széchenyinek a nagy unokája)¹⁸ felkelt, és ezt mondá: ‘Szabad legyen nekem felkelnem, szabad szólanom (nekem, ki a Fő Rende táblájához tartozom) a Tekintetes Státusok és Rende gyülekezetében. Meg vagyok tökéletesen győzve annak hasznáról és a nyelvre való buzgó sikeréről, a mit Sopron vármegyének nagy érdemű követje, Nagy Pál Úr proponált és ezen célra A Tek. Státusok és Rende előtt az én egész birtokomnak egy esztendei jövedelmét ajánlom.’ Képzelheted, hogy ezen nagy oblátiót mind fogadták a Státusok; az egész palotában fülsértésig hangzott az éljen Széchenyi, és én megvallom neked hogy engem ezen dicső hazafiúság úgy megillete, hogy örömben könnyük hullottak szememből.” Beszámol a további nagy összegű följajnlásokról is, s végül arról, hogy Nagy Pál a többi „Mágnásokat, és nagyobb birtokú Urainkat

17 A költő fülében nyilván ott dübörög a két évvel korábban írt Kisfaludy-óda: „Nemzeti nagylétünk nagy” temetőjéről, annak jövőbe mutató befejezésével: „Él magyar, áll Buda még! a múlt csak példa legyen most / S égve a honért bizton nézzen előre szemünk...” Kisfaludy Károly: *Mohács* (1824).

18 István a Nemzeti Múzeumot és Könyvtárat alapító Széchenyi Ferencnek a fia.

adakozásra” szintén fölszólította. – „Ezek olyan csudák, barátom, hogy engemet egészen elkábítottak ÖRÖMKÖNNYEK KÖZÖTT MONDTAM EL MAGAMBAN Berzsenyi ezen szavait: ’Él még nemzetem Istene! / Buzgó könnyeimen szent öröm ömledezz! / Álsz még álsz szeretett hazám, / Nem dőlt még alacson porba nemes fejed.’”

Géniuszom itt – hűséges őrangyalként – azt súgja a fülemb: elég az andalgásokból, ennél hosszabb szöveget egyetlen szerkesztő sem közöl. Bajza élete a fent idézettekkel határozott célt kapott, amit úgy rangsorolhatunk, hogy elől áll a hazafi, akit szorosán követ, de nem a költő, hanem az irodalmi megújulás tudós szószólója. 1825 után még kísérletezett égő kínnal és sok gyötrelemben új versnyelv megalkotásával. Születtek Vörösmarty szellemét idéző versei, mint a *Kék szín*: „Más dicsérje a setétet, / Sárga, zöld szín kellemét / A kék szín kedves nekem, / Mint viruló életem. / Kék az esti tünemény, / A szívárvány, a remény. // A bús emlény kelyhe kék, / Melyért a szív lángol, ég. / Kékek a csermely habok / Kikben a szent menny ragyog: / S kék szemed szép Emmike, / Te szív legkedvesebbike.” Jegyezzük meg: 1829-ben tavaszán ügyvédnek esküdött föl Pesten, de még írt jó néhány verset. Semmi kétség: nem Bajza, még kevésbé Toldy az időszak legjelentősebb költője, de az életérzés, amit néha szerencsésében, máskor kevésbé eredetien megszólaltatnak, sokakban él: nem véletlenül voltak Bajza fiatalkori versei népszerűek.

Még mintha közéjük tartozna az 1834-ben írott *Sóhajtás*, de zárata már az éledő nemzeti küzdelemre utal: „Oh, népek Istene! / Küldj egy reménysugárt.” Vörösmarty dús képzelete helyett retorikai meggyőzőerővel igyekszik földézni hajdani hősök dicsőségét. Ebből egy-egy sikerültebb kép hangulata emelkedik ki: „Romok között erőtlén, agg / Apák lézengenek, / Kik egy szebb kor felől / Kétségbe estenek” (*Apoteózis*). Bajza újabb versei elsősorban a kor tettekre ébresztő, mozgósító szándékát szólaltatják meg. Nem véletlen, hogy az 56-ban újrainduló *Szabad Néphez* jobb hangzású címet kereső Pándi Pál tőle vette a NÉPSZABADSÁG szót. E fejezet alcíme is azért érdemel figyelmet, mert Vörösmarty szellemét érezzük benne, noha alighanem Horvát István is hozzájárult (akinek történelmi föltételezéseit is érdeklődéssel olvasta): „Ébredj nagy álmaidból, / Ébredj Árpád fia! / Fölkelt a nap: hazádnak / Föl kell virulnia!” (*Ébresztő*). Mivel a pozitivista és a marxista történetírás egyaránt a származási és a gazdasági kérdéseket helyezte előtérbe, kevés figyelmet kapott e költészet olvasási kedvet ébresztő szociológiai hatása, ami magában hordozott egy határozott iránymutatást a médiával befolyásolt közgondolkodás alakításában. Bajza ebben két fontos szerepet vállalt: egyrészt erősítette a tematizálást; másrészt folytatta, de egyúttal új tartalommal töltötte föl Kazinczy s főleg Kölcsey szándékát, hogy meghatározza az irodalmi értéket, s leválassza róla mindazt, ami akadályozta, hogy a kor szellemében a felemelkedés és felszabadulás eszméje általánosan tudatosodjon. Végül magától értetődően lett a negyvennyolcas ellenzéki programot összefoglaló *Ellenőr* szerkesztője, vállalt a szabadságharcban életkorának (túl volt a negyvenen), fölkészültségének, tekintélyének megfelelő

szerepet. Miután megénekelte Damjanich nagy győzelmét (*Szolnok mellett*), a bukás után keserűen írta: „Törvény és igazság / Tán csak ámulat, [...] Tán nem is valóság / A Jézus tana, / Aki eljött, embert / Hogy megváltana” (*Fohászkodás*), nem maradhatott ki a Kossuth szavára Görgeyt árulással vádolók közül (*Honáruló*), és a „Habsburg-háznak vérkutyája” megfogalmazza a közös borzadást (*Haynaudal*). Betegségének elhatalmasodása előtt *Nyugasztáló* című versébe foglalja hitét egy jobb világban, amikor „meglesz a jók méltatása, / és a vétek felzokog. / Ha nagyszerű bírószerék / Harsonája zúgni fog”. Zárjuk ezt az ízelítőt ezekkel az egyszerű sorokkal és közhelyszerű kötelességteljesítéssel. E rövid összefoglalás azt szeretné kiemelni, hogy miközben jellegzetes fia volt a húszas évek elején kezdődő, a szabadságharcba torkolló korszaknak, lelkiereje, személyisége és mindenek felett végsőkéig érvényesített kötelességtudata, mint magyar hazafinak, 1851-ben – szinte „utolsó leheletével” – azt érezte fontosnak, hogy az ügy végső igazságába vetett hittel öntsön reményt az elkeseredettekbe.

Irodalmi rangját vitái, tanulmányai és folyóiratai alapozták meg: a *Conversationslexikoni pör*, amelyben az *Aurora Kör* magához ragadta az irodalom szellemi irányítását, majd *Az epigramma theoriája*. Aztán a *Kritikai Lapok*, majd az *Athenaeum*. Sorra jelentek meg elvi jelentőségű tanulmányai. Emeljük ki a színjátszás miatt a *Magyar színbíráló számára* készített normateremtő művet és a *Dramaturgiai és logikai leckék* című tanulmányt. A közönségsiker útján ekkor elinduló regényről úgy írt, hogy „alosztályait” is igyekezett meghatározni, s ha minden nem is maradt máig érvényben megállapításaiból, egyebek között abban egyetérthetünk vele, hogy e műfajban 1833 legértékesebb alkotása Fáy András *Bélteky háza* volt.

„Emeljetek kalapot előtte”

„Néha találni az utcán egy férfit csendes, halk léptekkel ballagva, szemöldei mozdulatlan homloka elejére összevonva, szép, kifejezésteljes szemei merően maga elé szegezve; rendesen egy halavány, szelid arcú ifjú vezet. Ez Bajza és gyermeke. Emeljetek kalapot előtte és haladjatok csendesen. Ő nem ismer senkit; nem ismeri önmagát sem.” Jókai emlékképe valamikor az 1851 és 1858 közti időszakról rögzíti ezt a jelentet. Az utóbbi év márciusában Bajza temetése közel sem volt akkora esemény, mint Vörösmartyé. Felesége sok évvel túlélte. Mindketten behaltak a feledésbe. Emléküket két sírkő őrzi a Fiumei úti sírkertben. És az utcanevek.